

17. ГААРК. – Ф. Р. 998. – Оп. 1 – Д. 186.
18. ГААРК. – Ф. 60. – Оп. 2. – Д. 146.
19. ГААРК. – Ф. 60. – Оп. 2. – Д. 133.
20. Б. А. Зынджир медресе-и алиеси мудиретинден // Миллет. – 1917, 29 сентябрь; Боданинский У. Бахчисарай 3 ноября // Голос татар. – 1917, 1 ноября
21. ГААРК. – Ф. Р. 998. – Оп. 1. – Д. 183.
22. ГААРК. – Ф. Р. 998. – Оп. 1. – Д. 186.
23. ГААРК. – Ф. Р. 998. – Оп. 1. – Д. 183.
24. ГААРК. – Ф. 60. – Оп. 2. – Д. 133.
25. ГААРК. – Ф. Р. 998. – Оп. 1. – Д. 186.

Щербина І.В.

СОЦІАЛЬНА ДИСКРИМІНАЦІЯ ДІТЕЙ ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМЦІВ ЗА ЧАСІВ ЛІКВІДАЦІЇ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Підприємницький менталітет епохи непу мав подвійний характер і поєднував в собі як відчуття власної маргінальності, так і прагнення адаптуватися відносно нових соціальних реалій.

У новій соціальній структурі суспільства підприємці займали особливе місце, яке визначалося тимчасовими потребами комуністичного керівництва в їх послугах. Тому форми пристосування непманів до радянської дійсності, особливо в період руйнування непу, набувають характер соціальної мімікрії.

Дивлячись на те, як, завдяки використанню приватного капіталу, в Україні завершувався процес відбудови економіки, представників нової буржуазії більшовицьке керівництво стало розглядати як соціальну групу, що вже відіграла свою роль і чиє подальше існування було шкідливим для побудови соціалістичного суспільства. А для партійного і радянського керівництва було принципово важливим тотальне зачищення соціального поля від ворожих соціалізму елементів. Тому ліквідація приватного підприємництва супроводжувалась репресіями по відношенню до родин непманів.

Під час ліквідації нової буржуазії діти колишніх приватних підприємців зазнавали різного роду соціально-політичних обмежень, утисків та дискримінації за соціально-класовою ознакою з боку радянської тоталітарної системи. Вони на власній долі усвідомили життєву несправедливість та жорстокість класової помсти від радянської держави, яка в цьому плані керувалася не загальнолюдськими гуманістичними цінностями, а виключно нормами класової моралі. Слід зазначити, що в радянській історіографії або замовчувалася, або ж, взагалі, заперечувалася політика соціальної дискримінації радянської держави щодо дітей непманів. Так, наприклад, радянські дослідники В. Архіпов та Л. Морозов у своїй монографії, присвяченій боротьбі радянської держави проти приватного капіталу, однозначно стверджували: „Що стосується дітей дрібних підприємців, то у ставленні до них ніякої жорстокої політики взагалі не проводилось” [1, с. 224].

У зв'язку з недостатньою вивченістю даної проблеми, автор поставив собі за мету проаналізувати головні напрямки репресивних дій партійно-радянських органів по відношенню до дітей непманів.

На жаль, численні факти свідчать про прямо протилежні соціально-політичні процеси в тогочасному радянському суспільстві, про дуже складне та нерідко драматичне, а то й трагічне становище дітей колишніх непманів-підприємців та, взагалі, дітей громадян, яких радянська конституція УСРР 1929р. (як і попередня конституція УСРР 1919 р.) відносила до категорії класово-чужих „елементів”. „Непманську молодь” було позбавлено (як дітей-утриманців „позбавленців”) виборчих прав, вони не приймалися до лав піонерської організації, комсомолу, професійних шкіл. Як і їхні батьки, вони також не могли поступати на державну службу, перебувати в лавах Червоної Армії та флоту, навчатися у військових навчальних закладах, не говорячи вже про членство в КП(б)У. Іншими словами, дітей непманів чекала нелегка доля соціальних ізгоїв, оскільки в радянських умовах тавро сина (або дочки) „соціально-чужого елемента”, вихідця з „класово-ворожої” родини, надзвичайно звужувало їхні „стартові” життєві можливості та прирікало на постійні різного роду соціальні приниження, узаконені диктатурою пролетаріату, та соціально-неповноцінне існування.

Однією з важливих перепон, з якою найчастіше доводилося стикатися „непманській” молоді, було позбавлення її виборчих прав. Згідно з чинним законодавством, утриманці непманів, що не мали самостійного джерела існування, автоматично позбавлялися виборчого права, а їхні прізвища не вносилися (за рішенням місцевої виборчої комісії) до списку виборців [2, 1930. - № 50. - Ст. 523].

Позбавлення молоді людини з „нетрудащих” прошарків виборчого права автоматично робило її громадянином другого сорту, позбавляючи будь-якої життєвої перспективи, фактично перетворювало на суспільного ізгоя радянського суспільства. Така особа вже не могла розраховувати на отримання більш-менш перспективної, а нерідко і просто нормальної роботи, більше того, їй важко було знайти постійну роботу взагалі, оскільки тавро „позбавленця” (або сина чи дочки „позбавленця”) надзвичайно перешкоджало цьому. Відсутність постійної роботи як самостійного джерела доходу, в свою чергу, ставало нездоланною перешкодою на шляху отримання молоді людиною виборчих прав. Утворювалося свого роду замкнене коло, для подолання якого дітям колишніх підприємців треба було докласти чимало зусиль. Ось типовий випадок. Так, у лютому 1933 р. до ВУЦВК із клопотанням про повернення йому виборчих прав звернувся громадянин Харкова М. Молокосусов, 1907 р. н. Він був утриманцем матері, що у 1924-1929 роках займалася торговою діяльністю. Внаслідок цього М. Молокосусову довгий час не вдавалося влаштуватися на постійну роботу, і він мав лише випадкові та поденні заробітки. Лише з 1929 р. він став працювати візником

артілі „Червоний гужевик”. Йому знадобилося понад чотирьох років, щоб отримати виборчі права, і тільки після втручання в його справу президії ВУЦВК [3, Ф.Р-408. Оп.6. Од. зб. 388. Арк. 64-65].

Проте отримання роботи в державно-кооперативних організаціях та на виробництві само по собі ще зовсім не гарантувало автоматичного здобуття виборчих прав. Місцеві органи влади, виходячи з формальних підстав, часто відмовляли дітям непманів, що вже працювали певний час у суспільному виробництві, у поновленні (або у наданні) виборчих прав. Найчастіше це рішення мотивувалося тим, що у прохача „не було 5-річного стажу громадсько-корисної праці, як того вимагало радянське виборче законодавство стосовно колишніх непманів (але не їхніх дітей) [3, Ф.Р-408. Оп.6. Од. зб. 387. Арк. 4, 5, 9, 10; Ф.Р-845. Оп. 2. Од. зб. 568. Арк. 1 зв.; Од. зб. 569. Арк. 2 зв.].

Особливо часто органи місцевої влади відмовлялись надавати право голосу тим дітям (навіть вже дорослим за своїм віком), що хоча й не були вже на утриманні своїх батьків-„позбавленців”, але не розірвали з ними зв'язку і проживали разом з ними. Так, наприклад, президія Артемівського окрвиконкому 12 квітня 1929 р., розглянувши відповідне клопотання громадянина Р. Гелерта з Лисичанського району, ухвалила таке рішення: „Зважаючи на те, що громадянин Р. Гелерт..., син великого власника, і до цього часу не порвав зв'язку з нетрудовим елементом, в поновленні його у виборчих правах відмовити”. Одночасно президія Артемівського окрвиконкому відмовила в задоволенні клопотання про поновлення політичних прав (з різних причин) ще 92 громадянам округу [3, Ф.Р-845. Оп. 3. Од. б. 2834. Арк. 58]. Органи місцевої влади Одеського округу (1929 р.) відмовили задовольнити клопотання громадянки Б. Факторович щодо відновлення її у виборчих правах. Остання була їх позбавлена на тій підставі, що проживала на утриманні свого батька-„позбавлення”. Але при цьому не було взято до уваги тієї обставини, що Б. Факторович вже 2 роки як самостійно працювала, була навіть членом профспілки і за довідкою місцевого житлокооперативу не перебувала на утриманні свого батька-крамаря, але проживала разом з ним [3, Ф.Р-845. Оп. 3. Од. зб. 2927. Арк. 39].

Аналогічна картина спостерігалася і в інших місцевостях УСРР. У Таранівському районі Харківського округу в 1929 р. були позбавлені виборчого права брати Г. та Д. Усиченки, 1905 р. та 1908 р. народження як діти приватного крамаря. Їхні намагання набути політичних прав тривалий час залишалися марними [3, Ф.Р-845. Оп.2. Од. зб. 568. Арк. 1 зв.].

Усього ж, за даними С. Мінаєва, кількість членів сімей осіб, позбавлених виборчих прав (переважно їхніх дітей), зросла в УСРР з 333, 7 тис. чол. у 1926/27 р. до 350, 4 тис. у 1928/29 р. [4, с. 33-37].

Позбавлення дітей колишніх підприємців-непманів виборчих прав мало далекоглядні негативні наслідки щодо їхніх подальших соціальних перспектив, суттєво звужуючи їх можливості отримати, в першу чергу, повноцінну освіту. В умовах, коли високими темпами відбувалася індустріальна модернізація країни та розгорталася так звана культурна революція, суспільство та народне господарство країни потребували припливу великої кількості професійно освічених кадрів. У той же час багато тисяч (якщо не десятки тисяч) дітей у країні, що належали до „соціально-чужих” прошарків населення, залишалися осторонь цього процесу, оскільки внаслідок політичного ostracizmu були практично позбавлені можливості набути необхідну середню, середню спеціальну та особливо вищу освіту.

Радянська система встановила на шляху прагнень „непівської” молоді отримати освіту досить важкі перешкоди, обійти які було надто нелегко. На тих же представників „непманської” молоді, яким всупереч класовим обмеженням усе ж таки вдавалося всіма правдами та неправдами вступити до вищих та технікумів, чатували чималі нові випробування. Вже наприкінці 1920-х років у вищих навчальних закладах і технікумах країни розпочалися широкомасштабні чистки студентського складу від „соціально-чужих” або „класово-ворожих” елементів. Адміністраціям вищих і технікумів у процесі справжнього „полювання” на студентів-„перевертнів”, активно допомагали профспілкові, комсомольські та партійні органи, а також „компетентні” органи і різного роду „активісти”. Місцеві газети буквально рясіли від заміток про розкриття „пильними”, „революційно свідомими” активістами випадків проникнення „класового ворога” до вищих навчальних закладів. Ось деякі із тогочасних заголовків статей та заміток: „Повиганяймо ворогів із ВУЗів”, „Пролетарські землячества викрили класово-ворожий елемент”, „Попович” і т.д. [5, 1930. - 4 січня; 8 січня; 6, 1929. - 10 грудня].

Центральна газета - друкований орган ЦК ВКП(б) „Правда” - писала на самому початку січня 1929 р. про те, що „...в Одеському інституті народної освіти (ІНО) було викрито „цілий букет” дітей приватних торговців, непманів, глитаїв та духівництва, що зуміли проникнути до пролетарського ВУЗу” під маскою робітників і селян [7, 1929. - 9 январа]. З лав студентства Херсонського інституту народної освіти було виключено (січень 1930 р.), як представника „суспільно-чужого елементу” студента І. Бондаря, а з робфаку Одеського сільськогосподарського інституту було виключено двох студентів за приховування при вступі свого „непролетарського походження” [5, 1930. - 4 січня; 8 січня].

Студента Одеського медичного інституту Й. Ермана, 29 років, що до того довгий час працював учителем єврейської трудової школи, було виключено з інституту (у 1929 р.) „за матеріальний зв'язок з батьком-крамарем”, з яким, як потім з'ясувалося, він не жив вже 3 роки [3, Ф.Р-845. Оп. 3. Од. зб. 2927. Арк. 42].

Після переходу до суцільної колективізації значно почастишали запити з навчальних закладів на місця відносно встановлення майнового та соціального стану того чи іншого студента. Так, наприклад, 16 грудня 1929 р. профком ВНЗ м. Шостки Глухівського округу надіслав подібний запит до Херсонського окрвиконкому на студента А. Лар'яновського, якого збиралися виключити внаслідок „матеріалів”, що надійшли у профком (без пояснення, яких саме документів). У відповідь адмінвідділ Херсонського окрвиконкому повідомив навчальний заклад, що мати цього студента дійсно була позбавлена виборчих прав як утриманка крамаря [8, Ф.Р-2. Оп. 4. Од. зб. 115. Арк. 105-114].

Отже, долю А. Лар'яновського як студента було вирішено. 3 вересня 1929р. Одеський технікум техно-

логії зерна та борошна звернувся з таємним відношенням до Херсонського окрвиконкому із проханням з'ясувати соціальний стан абітурієнта технікуму І. Кривицького У відповідь херсонські власті повідомляли, що „хоча у списках „позбавленців” родина Кривицьких не перебуває, але відомо, що батько Кривицького і до, і після революції 1917 р. (аж до 1923 р.) займався маклерством і жив дуже добре”. Повідомлялося також, що „сім'я Кривицьких на даний момент має хатню робітницю” [8, Ф.Р-2. Оп. 4. Од. зб. 344. Арк. 2-4]. На початку червня 1930 р. Харківський технологічний інститут ім. В.І. Леніна звернувся до Херсонської міськради з таємним листом. У ньому „комісія з чистки соціального складу студентства ХТІ” просила надати їй такі відомості про студента О. Бернарде: чи мешкає він у Херсоні, чи має виборчі права, яку торгівлю він мав. На жаль, у справі не збереглась відповідь Херсонської міськради [8, Ф.Р-2. Оп. 4. Од. зб. 344. Арк. 111].

Пошуком „соціально-чужих елементів” на початку 1930-х рр. займався і тодішній директор ще Каменського (з 1936 р. Дніпродзержинського) вечірнього металургійного робфаку Л. Брежнєв. Ось деякі дані з записів 1933 р., зроблені особисто Л. Брежнєвим: „Студентку 5 групи О. Хрен як доньку куркуля, розкуркуленого та позбавленого права голосу, зі складу студентів виключити... як чужий елемент”; „Студента 9 групи Мухіна Олексія виключити зі складу студентів як сина куркуля, що затаїв свій соціальний стан при вступі на робфак”; „Студента 13 групи Целіковського за систематичну розкладницьку роботу... зі складу студентів виключити” [Цит. за: 9, с. 4].

Від „пильного ока” місцевої влади дітям „непролетарського походження” не вдавалось інколи приховатися навіть, якщо вони виїжджали на місце навчання в іншу республіку. Ось типовий приклад. 16 березня 1929 р. до Куп'янського окружного відділу народної освіти УСРР надійшов таємний лист від Уразівського райвиконкому Острогзького округу РРФСР. У документі йшлося про необхідність негайного відзиву (тобто виключення) з чотирьохмісячних курсів учителів м. Куп'янська 6 студентів, 4 з яких належали до родин, що проживали на нетрудові доходи і були позбавлені виборчих прав [3, Ф.Р-857. Оп. 1. Од. зб. 11. Арк. 109 зв., 120].

За свідченням сучасника тих подій академіка ВУАН С. Єфремова, до тодішнього наркома освіти УСРР М. Скрипника на прийом „цілими сотнями” приходили студенти, вичищені з вищих навчальних закладів як „соціально-чужий елемент”. Мали місце навіть демонстрації таких студентів у Харкові. Але будь-яких позитивних наслідків для студентства вони не дали. „Такого цинізму, - записав у своєму щоденнику С. Єфремов, - не було навіть і за царевих часів: навіть тоді про „ворожий елемент” говорити остерігались” [10, с. 746].

Одночасно слід зазначити, що „полювання” на дітей „класового ворога” охопило не лише заклади цивільної освіти. Під ще пильнішим наглядом державних органів перебували військові навчальні заклади, що готували кадри професійних військових для служби в Червоній Армії та Військово-морському флоті країни. Відбір та прийом кандидатів до вступу до таких спеціальних освітніх закладів – військових ВУЗів, шкіл червоних командирів, військово-інженерних училищ тощо проводився дуже ретельно з метою не допустити вступу до них вихідців з „соціально-чужих” груп населення. У цей час значно частішали запити до місцевих органів влади з військових навчальних закладів щодо встановлення соціального походження того чи іншого курсанта або слухача. Так, наприклад, 9 вересня 1929 р. Військово-морське училище в Ленінграді звернулося до Херсонської міськради з відношенням про встановлення соціального походження курсанта-червонофлотця Ф. Грінберга, оскільки головнокомандування училища отримало дані про те, що батьки останнього володіли у Херсоні кількома магазинами. Міськрада підтвердила ці відомості і додатково повідомила, що батько Ф. Грінберга – крамар, позбавлений виборчих прав [8, Ф.Р-2. Оп. 4. Од. зб. 344. Арк. 91].

Навесні 1930 р. до голів окрвиконкомів з таємним листом звернувся заступник голови РНК УСРР В. Затонський. У документі зокрема зазначалося, що „з метою забезпечення неможливості вступу соціально-ворожих елементів до військових шкіл під час нового прийому... пропоную звернути серйозну увагу на довідки, що їх надають райвиконкоми та сільради особам, що бажають вступити до ВНЗ. Дані для довідок про соціально-класове походження та майновий стан повинні ґрунтуватися як на відомостях самих місцевих органів, так і органів НКВС та НКФ, аби в цих довідках було видно фактично матеріальне становище сімей та самого кандидата [до вступу] у ВУЗ... та його громадсько-політична поведінка” [3, Ф.Р-845. Оп. 8. Од. зб. 122. Арк. 68].

Однак не лише під час вступу до вищих навчальних установ (зокрема військових) дітям колишніх підприємців довелося відчувати дискримінацію. Чистка охопила також і збройні сили держави. Тих осіб з числа дітей непманів, яких уже призвали до Червоної Армії, звільняли з її лав як „соціально-чужий елемент”. Так, 18 вересня 1929 р. командир 1-го Туркестанського полку в м. Коканді направив таємне відношення до Херсонського окрвиконкому. У документі йшлося про те, що „колишній червоноармієць Б. Жменьковський, 1906 р. народження, згідно з протоколом № 11 засідання Реввійськради Середньоазійського військового округу... звільнений з лав РСЧА як „соціально-чужий елемент”. Командир полку М. Васильєв просив міськраду також позбавити виборчих прав колишнього червоноармієця [8, Ф.Р-2. Оп. 4. Од. зб. 115. Арк. 1]. Згідно з таємним повідомленням зі штабу Українського воєнного округу до голів окрвиконкомів (квітень 1930 р.) під час кампанії розкуркулення воєнних округи разом з райвиконкомами розпочали виявлення класово-чужих і соціально-небезпечних елементів в лавах РСЧА та осіб, що підлягають призову на дійсну військову службу. Під час весняно-літньої призовної кампанії в УСРР (як і по всьому СРСР) при органах місцевої влади було створено спеціальні комісії сприяння призову громадян 1908 р. народження до лав РСЧА. Одним із головних завдань цих комісій „було проведення відсіву соціально-чужого елемента з числа призо-

вників”. Як зазначалося в одному з документів, „зовсім не можуть бути направлені в Червону Армію для підготовки червоного командира особи соціально-чужі: діти колишніх поміщиків і поліцейських, торговців, попів, куркулів..., особи з ворожою нам ідеологією” [3, Ф.Р-408. Оп. 4. Од. зб. 2391. Арк. 1]. Усі навчальні заклади, житлокооперативи, райфінвідділи, ДПУ тощо повинні були надавати цим комісіям дані про таких призовників із зазначенням, якою торгівлею призовник або його родина займалися та розмір обігу їхнього підприємства [3, Ф.Р-408. Оп. 4. Од. зб. 2391. Арк. 2; Ф.Р-845. Оп. 8. Од. зб. 127. Арк. 71].

Молодих призовників військкомати закликали посилити „революційну пильність”, викривати „класових ворогів” з числа „кандидатів” до лав Червоної Армії, не допускати проникнення таких до Збройних Сил країни. Ось один із характерних прикладів. У пам’ятці призовнику, складеній Харківською міськрадою у липні 1930 р., містилися такі пункти :

„У Червоній Армії нема місця для непманських і глитайських синків!”

„Призовнику! Нещадно викривай класового ворога, який хоче пролізти до наших лав!” [3, Ф.Р-408. Оп. 4. Од. зб. 2391. Арк. 73].

Внаслідок вжитих владою заходів, значно збільшився відсоток відсіву „соціально-чужих елементів” з лав Червоної Армії. Якщо у 1928 р. він складав 5,5% від загальної кількості призовників, то у 1929 р. – вже 6,1% , а у 1930 р. вказаний відсоток зріс ще більше [3, Ф.Р-408. Оп. 4. Од. зб. 2391. Арк. 12].

Вище вже зазначалося, що під час систематичних і масових чисток на державному виробництві, у сфері торгівлі та кооперації, діти непманів з „класових” мотивів звільнялися в першу чергу, поповнюючи лави фактично безробітних. За таких обставин чимало дітей непманів були змушені публічно зрікатися своїх батьків для того, щоб уникнути цілком реальної загрози репресій або вислання [11, с. 29].

Але було б необ’єктивно, якби ми не сказали про те, що влада в різний спосіб намагалася (принаймні з весни 1930 р.) вживати заходів, які дещо пом’якшували долю дітей колишніх підприємців, якщо вони займалися суспільно-корисною працею. Так, навесні 1930 р. вищими органами влади УСРР були ухвалені рішення про поновлення у виборчих правах тих громадян, що досягли повноліття після 1 січня 1925 р. і перебували на утриманні своїх родин, позбавлених права голосу, але при умові, що ці повнолітні колишні утриманці вже займаються суспільно-корисною працею. Але, не дивлячись на це рішення, місцеві ради ще довго зволікали з його виконанням [3, Ф.Р-845. Оп. 3. Од. зб. 2927. Арк. 23-23 зв.]. З іншого боку, знайти роботу дітям колишніх підприємців, як уже зазначалося вище, було на той час справою досить непростую.

Цікаво відмітити, що навіть у місцях заслання колишніх непманів, розкуркулених осіб (серед яких було чимало сільських непманів) та представників інших „соціально-ворожих елементів”, влада всіляко намагалася відірвати дітей „колишніх експлуататорів” від своїх батьків з метою подальшого їхнього перевиховання „в дусі соціалізму”, створивши для цього більш м’які умови утримання людей молодого покоління. У таємній телеграмі, що була 29 липня 1931 р. направлена секретарем ЦК ВКП(б) П. Постишевим секретарям Північного, Уральського, Західносибірського, Східносибірського, Далекосхідного, Ленінградського, Нижегородського, Якутського та Північнокавказького крайкомів стосовно умов утримання спецпереселенців, наголошувалося: „...особливу увагу приділити молоді в смислі всілякого залучення її до роботи, ставити її в особливі умови... та не поширювати на неї того суворого режиму, що обов’язковий для голови... родини” [12, Ф. 17. Оп. 120. Од. зб. 46. Арк. 90]. Але лише з середини 1930-х рр. офіційна влада дещо пом’якшила політику відкритої класової дискримінації щодо дітей колишніх „експлуататорів” [Див.: 11, с. 31].

Проте і в цей період органи НКВС продовжували уважно стежити як за колишніми непманами, так і за дітьми та онуками непманів, розглядаючи останніх як важливий „контрреволюційний резерв” [Див.: 13, с. 40].

Система подвійних стандартів, взята у 1930-х роках на озброєння монополю правлячою ВКП(б), дозволяла на офіційному рівні стверджувати, що „син за батька не відповідає” та надати за Конституцією 1936 р., після довгих років дискримінації, дітям колишніх підприємців формально-юридично рівних прав з іншими категоріями радянських громадян. Але, у повсякденному житті, практика фактичної дискримінації колишніх підприємців та їхніх родин і дітей за ознакою „соціального походження” так і не була припинена радянською владою ще на багато років.

Таким чином, партійні та радянські органи різних рівнів проводили системну роботу щодо соціальної нейтралізації потенціальних носіїв приватного підприємництва та їх нащадків. Головним завданням при цьому було не допустити повної адаптації дітей колишніх непманів у радянське суспільство (позбавлення виборчих прав, дискримінація при влаштуванні на роботу, неможливість отримати освіту в навчальних закладах тощо), сформувавши у їхній свідомості комплекс «класової провини» та соціальної меншовартості. У такий спосіб радянськими органами полегшувався контроль за „вихідцями з ворожих класів”.

Джерела та література

1. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов. – М., 1978.
2. СЗ СССР. – 1930. – № 50.
3. Державний архів Харківської області (ДАХО).
4. Мінаєв С.В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад 1928-1929 рр. – Х., 1929.
5. Надніпрянська правда: Орган Херсонського оргкомітету КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради. – Херсон, 1930.
6. Пролетарська правда: Щоденна газета Київського окрвиконкому, окркому КП(б)У та окрпрофради. – К., 1929.
7. Правда: Орган ЦК и Моск. Ком-та ВКП(б). – М., 1929.

8. Державний архів Херсонської області (ДА Херсонської області).
9. Кузнецов О. И Брежнев такой молодой... // Литературная газета. – 2006. – 13-19 декабря.
10. Єфремов С.О. Щоденники, 1923 – 1929. – К., 1997.
11. Фицпатрик Шейла. Классы и проблемы классовой принадлежности в советской России 20-х годов // Вопросы истории. – 1990. - № 8.
12. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ).
13. Смирнова Т.М. «В происхождении своем никто не повинен...» Проблемы интеграции детей „социально чуждых элементов” в постреволюционное российское общество (1917 – 1936 гг.) // Отечественная история. – 2003. - № 4.